

УДК 338.439.02

О.О. Зеленська, канд. екон. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

С.М. Зеленський, канд. екон. наук, доцент

Чернігівський державний інститут економіки і управління, м. Чернігів, Україна

СИСТЕМА ЧИННИКІВ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ ТЕРИТОРІЙ РІЗНОГО РАНГУ

У статті визначено систему факторів та проаналізовано їх вплив на продовольчу безпеку територій різного рангу з урахуванням специфіки розвитку продовольчого комплексу України та особливостей формування її продовольчого ринку в сучасних умовах агроглобалізації.

Ключові слова: об'єктивні, суб'єктивні, внутрішні, зовнішні, природні, економічні, соціальні, політичні, екологічні фактори.

В статье определена система факторов и проанализировано их влияние на продовольственную безопасность территорий разного уровня с учетом специфики развития продовольственного комплекса Украины и особенностей формирования ее продовольственного рынка в современных условиях агроглобализации.

Ключевые слова: объективные, субъективные, внутренние, внешние, природные, экономические, социальные, политические, экологические факторы.

The article outlines the system factors and their influence on food security areas of different rank-specific development of the food industry of Ukraine and features of the formation of its food market in today's in the global economy were grounded.

Key words: objective, subjective, internal, external, natural, economic, social, political and environmental factors.

Постановка проблеми. Пізнання сучасних тенденцій розвитку агросфери та механізмів забезпечення продовольчої безпеки видається нам неможливим без ґрунтового аналізу системи факторів, що їх визначають. Чинники, які впливають на формування системи продовольчої безпеки, тісно взаємопов'язані між собою. Така взаємозалежність, як правило, зумовлює мультиплікативний ефект. Наприклад, низький рівень розвитку виробничої інфраструктури продовольчого комплексу регіону зумовлює значні втрати і погіршення якості вже виробленої продукції, стримує розширення обсягів сільськогосподарського виробництва у перспективі, спричиняє зниження рівня інвестиційної привабливості агропродовольчої системи регіону, провокує міграційні процеси на селі і т. д.

Слід відзначити, що пріоритетність чинників з плином часу змінюється. Наразі провідну роль у формуванні системи продовольчої безпеки здебільшого відіграють ті фактори, які відповідають сучасним тенденціям суспільних та соціально-економічних трансформацій (науково-технічний прогрес, якість робочої сили, активізація економічної діяльності, інноваційність структури продовольчого виробництва тощо) і не відображають класичні матеріальні та людські фактори виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем продовольчої безпеки різних ієрархічних рангів, у т. ч. факторів, які на неї впливають, присвячено велику кількість праць зарубіжних та вітчизняних науковців, зокрема Є. Аронова, С.Г. Афанасьєва, С.С. Бекенова, З. Біктімирової, О. Бородіної, П.Т. Бурдукова, П. Гайдучького, А. Гальчинського, В.М. Гейця, О.І. Гойчук, В.Г. Гусакова, М.Я. Дем'яненка, З.М. Ільїної, С.М. Кваші, В.М. Клочка Є.В. Ковальова, Д.Ф. Крисанова, В. Месель-Веселяка, Л.В. Молдаван, М.С. Оглуздіна, О.Д. Орлова, Б.Й. Пасхавера, П.Т. Саблука, Г.О. Севрюкової, І.Г. Ушачова, Е. Холт-Хіменеса, О.В. Чернової, О.М. Шпичака, О.В. Шубравської, В. Юрчишина та ін.

Серед вищезазначених науковців найбільш ґрунтовні напрацювання у вивченні факторів формування продовольчої безпеки на різних ієрархічних рівнях, на нашу думку, має З.М. Ільїна [2; 4]. У найбільш загальному вигляді всю сукупність чинників продовольчої безпеки вона поділяє на зовнішні та внутрішні. Критерієм такого поділу виступає можливість безпосереднього контролю з боку суб'єктів певного рівня (міжнародного, субрегіонального, державного, місцевого і т. д.) продовольчої безпеки.

У свою чергу, внутрішні фактори нею поділено на дві групи: стабілізаційні та деструктивні.

Перша група включає:

- створення сучасної нормативно-правової бази, що дозволяє нормалізувати функціонування соціально орієнтованої економічної системи;
- розроблення механізму ціноутворення і створення паритетної системи цін на продовольчу сировину й товари, що споживаються аграрною сферою;
- обмеження ввезення в країну тих видів імпортової сировини та продовольства, аналогі яких виробляються або можуть вироблятися вітчизняними товаровиробниками;
- постійне зростання рівня доходів та матеріального забезпечення населення;
- сталий розвиток вітчизняного продовольчого виробництва на основі підвищення інноваційної активності агропромислового комплексу;
- розроблення нововведень, впровадження досягнень НТП в аграрну сферу;
- обґрунтування і впровадження стратегії єдиної товарної політики; формування ефективних каналів руху товарів; розвиток виробничо-торгівельних структур та інфраструктури ринку;
- посилення інтеграційних процесів між сільськогосподарськими, переробними підприємствами та об'єктами ринкової інфраструктури;
- планування і прогнозування діяльності суб'єктів господарювання агропродовольчого сектору на економічних принципах;
- квотування експорту дефіцитних видів продовольства і сировини;
- підвищення рівня якості харчової продукції з постійним наближенням її показників до світових стандартів;
- забезпечення достовірності інформації, облік і контроль за ефективністю використання виробничих ресурсів, за якісними та ціновими параметрами готової продукції, створення та впровадження сучасних інформаційних систем.

До другої віднесено:

- нестабільну нормативно-правову базу, що регламентує виробничо-господарську діяльність у країні, а також слабку інформаційну базу, котра не дозволяє об'єктивно оцінити резерви та можливості різних галузей економіки;
- недосконалий механізм ціноутворення і як наслідок – диспаритет цін на сировину, засоби виробництва, готову продукцію та послуги в різних сферах соціально-економічного комплексу;
- високий ступінь насичення вітчизняного продовольчого ринку імпортовою продукцією;
- низький рівень життя населення та сукупний попит на продовольчі товари;
- перевищення темпів зростання цін на товари та послуги над ростом рівня доходів населення;
- недостатній рівень нововведень у сфері матеріального виробництва;
- нерозвиненість ринкової інфраструктури;
- неефективність податкової, митної, кредитної, валютно-грошової, інноваційно-інвестиційної і т. д. політики та відсутність можливості використання державою дієвих інструментів регулювання продовольчого ринку;
- практичну відсутність планування та прогнозування розвитку сфери матеріального виробництва, зокрема агропромислового комплексу та продовольчого ринку;
- низький рівень конкурентоспроможності вітчизняної сировини та продовольства на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- вкрай недосконалу і неефективну систему обліку та контролю використання ресурсів суб'єктами господарювання різноманітних сфер;

– слабку інформаційну базу, що не дозволяє правильно оцінити резерви сировини та продовольства [4, с. 60-61].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. При відносній простоті існуючих підходів до групування факторів продовольчої безпеки, у них є і чимало суперечностей. Зокрема, на нашу думку, виділення деструктивних і стабілізаційних факторів формування продовольчої безпеки доцільне лише стосовно групи суб'єктивних чинників. Отже, застосування такого групування відносно об'єктивних факторів (практично незмінних у короткостроковій перспективі та малозалежних від впливу людини) є недостатньо обґрунтованим.

Окрім того, як уже відзначалося, сучасні виклики розвитку агросфери кардинально змінили усталену раніше систему пріоритетності чинників формування продовольчої безпеки. З огляду на вищевикладені міркування, подальше дослідження системи чинників продовольчої безпеки територій різного рангу є актуальним і своєчасним.

Мета статті. Метою цієї статті є розроблення багатокритеріальної класифікації чинників продовольчої безпеки та визначення напрямів їх впливу на функціонування цієї системи в сучасних економічних і геополітичних умовах.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи наукові дослідження з вивчення проблематики продовольчої безпеки та факторів її формування, можна запропонувати таку класифікацію чинників продовольчої безпеки (рис.).

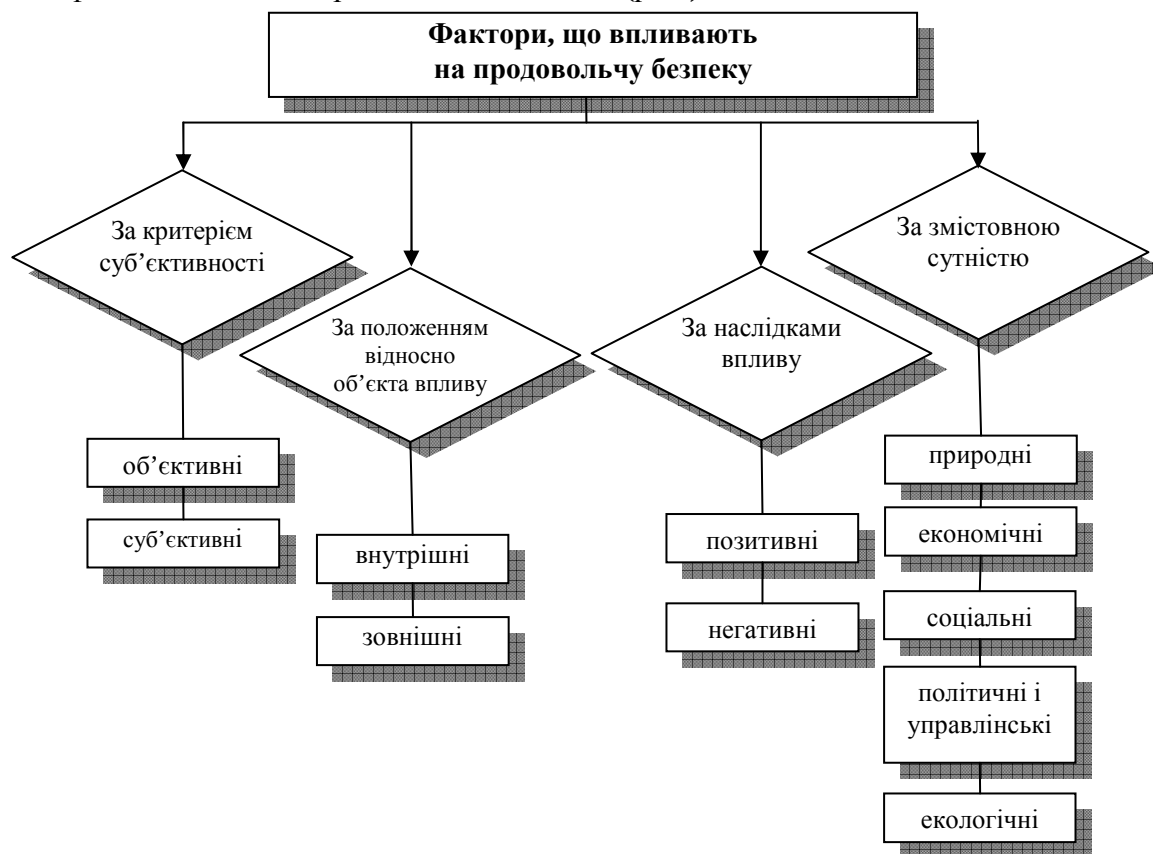

Рис. Класифікація факторів продовольчої безпеки

1. За критерієм суб'єктивності: об'єктивні та суб'єктивні.

Об'єктивні фактори продовольчої безпеки ми розглядаємо як такі, що є даністю цієї системи. Їх наявність чи відсутність, ступінь сприятливості і т. д. не залежать від бажань і можливостей керуючих систем. Вони, здебільшого, є практично незмінними в короткостроковому періоді й малодинамічними в довготривалій перспективі. Отже, на

них важко впливати, але враховувати при побудові системи продовольчого забезпечення треба обов'язково.

Суб'єктивні чинники – навпаки, формуються, переважно, під впливом людського фактора, вони є досить динамічними і можуть порівняно легко трансформуватися з плином часу і залежно від волі та можливостей управлінської системи, а також відповідного фінансового забезпечення.

Звичайно, поділ факторів продовольчої безпеки на об'єктивні і суб'єктивні є обгрунтованим лише до певної межі і досить умовним, особливо у сучасному світі (наприклад, новітні досягнення НТП в агросфері здатні певною мірою нівелювати несприятливий вплив об'єктивних факторів або обумовлювати їх зміни в бажаному напрямку). Крім того, один і той же фактор, вплив якого розглядатиметься стосовно систем продовольчої безпеки різного ієрархічного рівня в одному випадку належатиме до групи об'єктивних, в іншому – до суб'єктивних факторів (так, політична ситуація в країні – фактор об'єктивний для системи продовольчої безпеки регіонального рівня і суб'єктивний стосовно її національного рівня).

2. За положенням відносно об'єкта впливу: зовнішні та внутрішні.

Зовнішні фактори в контексті цього дослідження розглядаються нами, передусім, як умови глобального характеру, дія яких обумовлена загальносвітовими тенденціями (під час вивчення системи продовольчої безпеки національного рівня) або параметрами загальнодержавного розвитку продовольчих систем (для дослідження продовольчої безпеки регіону). При цьому зовнішні фактори щодо забезпечення продовольчої безпеки на регіональному рівні (системи нижчого ієрархічного рангу) одночасно виступають внутрішніми факторами формування системи національної продовольчої безпеки (системи вищого рангу).

Разом із тим, зовнішні фактори системи продовольчої безпеки певного ієрархічного рівня визначають більше загальну проблематику її забезпечення на цьому рівні; внутрішні – конкретні форми їх впливу на формування різних рівнів продовольчої безпеки.

3. За наслідками впливу: позитивні та негативні.

Оскільки різні фактори можуть справляти як позитивний, так і негативний вплив на систему продовольчої безпеки з позиції досягнення її мети, всю сукупність факторів можна поділити за наслідками такого впливу. Цей поділ є досить простим, але не слід забувати, що одні й ті самі фактори, не міняючи напрямку і сили дії, можуть мати змінні в часі наслідки впливу на систему продовольчої безпеки. Наприклад, дотації сільськогосподарським виробникам на гектар посівів певних культур, безумовно, справляючи в багатьох випадках позитивний вплив на обсяги виробництва важливих видів продовольства, разом із тим певним чином підривають основи комерційного розрахунку в галузі, знижують відчуття відповідальності підприємців за результати своєї діяльності, а іноді – і штовхають їх на різного роду махінації (засівання угідь навіть нетиповими для цієї зони сільськогосподарськими культурами без будь-якого намагання зібрати врожай після отримання дотації).

4. За змістовною сутністю: природні, економічні, соціальні, політичні й управлінські та екологічні.

Оскільки фактори мають різну природу, походження, змістовну суть і т. д., їх можна поділити на природні, економічні, соціальні, політичні та екологічні. Межі вказаних груп факторів є часто розмитими. Іноді важко провести чітку межу між соціальними, економічними і політичними факторами (наприклад, чисельність зайнятих у сільському господарстві, рівень доходів населення, його підприємницька ініціатива і т. д. – фактори, що можуть бути віднесені до групи економічних чи соціальних); або між природними та екологічними (стан екосистеми, екологічна ситуація в межах певної території тощо).

На нашу думку, фактори продовольчої безпеки доцільно вивчати окремо на кожному рівні організації цієї системи, оскільки вони є специфічними для кожного з цих рівнів. З.М. Ільїна досліджує фактори продовольчої безпеки на глобальному, національному (державному), місцевому (регіональному) та сімейному (домашні господарства) ієрархічних рівнях [4, с. 13].

Коротко означимо найважливіші, на нашу думку, фактори, які визначають і визначатимуть у близькому майбутньому ключові параметри продовольчої безпеки нашої країни, згрупувавши їх за ознакою змістовної сутності.

Природні фактори. Природний потенціал розвитку АПК у спрощеному вигляді можна трактувати як сукупність природних умов і ресурсів, що його забезпечують. Незважаючи на те, що в постіндустріальному суспільстві значущість природних факторів у забезпеченні продовольчої безпеки дещо нівелюється, вони були і лишаються основою розвитку сільського господарства. У сільськогосподарському виробництві економічні процеси відтворення переплітаються з природними, економічні закони – з біологічними. Отже, щоб мати змогу ефективно впливати на економіку аграрного виробництва, слід враховувати природні закономірності. Німецький учений Г. Альтетмар підкреслює: “Власне сам процес виробництва в сільському господарстві здійснюється за участю сил природи” [1, с. 28-29].

Практично всі фактори природного середовища в Україні є сприятливими для розвитку агросфери. Але вплив суб’єктивних чинників і за радянських часів, і нині обмежує повноцінне використання наявного природного потенціалу. За адміністративно-командної системи управління розширене відтворення в продовольчому комплексі забезпечувалося, переважно, за рахунок екстенсивних факторів (збільшення площ сільськогосподарських угідь завдяки використанню меліоративних систем, нарощування площ ріллі, багаторічних насаджень, зростання поголів’я худоби тощо).

Із переходом до нової системи управління, природний потенціал став використовуватися ще менш раціонально та ефективно (через виведення із сільськогосподарського обробітку значних площ ріллі, стихійне заліснення необроблюваних угідь, порушення зональної спеціалізації сільського господарства і т. д.). Останнім часом набули поширення ще й такі негативні явища, як забудова значних площ земель сільськогосподарського призначення, їх засмічування матеріалами синтетичного походження, вивезення і продаж (у т. ч. за кордон) чорноземів тощо.

Такі явища, поряд із глобальними несприятливими змінами клімату, виснаженням водних ресурсів та природної родючості ґрунтів і т. д., вимагатимуть значних обсягів додаткових капіталовкладень для сприяння відтворенню природного потенціалу агросфери в майбутньому.

Економічні фактори. Економічним факторам, як правило, належить ключова роль у формуванні результатів функціонування агросфери, а отже – і в забезпеченні продовольчої безпеки. Сприятливі зовнішньоекономічне середовище та кон’юнктура продовольчих ринків, достатня забезпеченість фінансовими ресурсами, задовільна, з точки зору суб’єктів агробізнесу, віддача вкладених ними ресурсів, є необхідними передумовами досягнення агропродовольчою системою певного рангу стану, сумісного з поняттям “продовольча безпека”. В іншому випадку, будь-які переваги природно-, працересурсного потенціалів, екологічної складової і т. д. навряд чи зможуть забезпечити належну віддачу продовольчого комплексу з точки зору загальносуспільних і національних інтересів.

У постіндустріальному суспільстві істотно зростає роль науково-технологічної складової. Впровадження передових досягнень НТП дозволяє підвищити віддачу сільськогосподарських угідь та ефективність діяльності окремих суб’єктів агробізнесу та агробізнесу в цілому, але в той же час далеко не завжди є сумісним із забезпеченням

споживачів якісною, екологічно безпечною продукцією. Іншим результатом впровадження досягнень НТП є витіснення робочої сили з аграрної сфери і сільської місцевості, що веде до загострення проблем безробіття і соціальної захищеності населення.

В умовах сучасної України без нейтралізації негативного впливу загальноекономічних і кон'юнктурних факторів (у напрямку формування сприятливого макроекономічного середовища, належної місткості внутрішнього ринку й укріплення позицій на зовнішніх ринках, достатнього фінансового та інфраструктурного забезпечення галузі, встановлення прийнятної для аграрних виробників співвідношення цін і т. д.) досягнення відчутних результатів у розвитку агропродовольчої системи навряд чи ймовірне.

Соціальні фактори. В умовах постіндустріального суспільства соціальні фактори набувають певної пріоритетності. Переваги в розвитку тієї чи іншої територіальної агропродовольчої системи нині визначаються не стільки земельними, агрокліматичними, матеріальними і т. д. ресурсами, скільки якістю людського капіталу: його освіченістю, рівнем кваліфікації, підприємницькою ініціативністю та активністю, здатністю сприймати і генерувати нововведення тощо.

У той же час населення виступає не лише виробником продовольчої продукції, а й її споживачем, формуючи споживчий ринок.

Нині різке зменшення чисельності населення України, висока частка у його структурі старших вікових груп, надзвичайно широке розповсюдження шкідливих звичок, передусім, алкогольної залежності серед сільського населення (звідси надзвичайно пасивна життєва позиція і небажання працювати) тощо виступають лімітуючими чинниками формування трудових ресурсів потенціалу, у т. ч. його якісної складової, а також обмежують місткість національного споживчого ринку.

Неоднозначним впливом на систему продовольчої безпеки характеризується дешевизна робочої сили в агросфері України. З одного боку, низький рівень оплати праці дозволяє зменшити рівень виробничих витрат у галузі, з іншого – виступає слабким мотиваційним чинником високопродуктивної праці, а окрім цього – зменшує місткість вітчизняного продовольчого ринку.

Політичні й управлінські фактори відіграють пріоритетну роль у розвитку агропродовольчого комплексу і забезпеченні продовольчої безпеки будь-якого ієрархічного рівня. У той же час аграрна політика та управлінська система в Україні як на державному, так і на місцевих рівнях та в радянську епоху, і в часи постсоціалістичних трансформацій була дуже далекою від досконалості, а фаховий рівень управлінців різних рівнів досить низьким.

Головною вадою радянської аграрної політики було те, що вона будувалася за галузевим принципом, а її основним завданням було збільшення виробництва продукції в різних секторах агропромислового комплексу. При цьому проблемам розвитку самого села, сільського населення та сільських територій не приділялася належна увага.

Пострадянський період охарактеризувався руйнацією усталених форм і методів управління аграрним сектором, зокрема відмовою від держзамовлення на окремі види сільськогосподарської продукції, ліквідацією колгоспів як основної форми організації сільського господарства, невирішеністю питань ринку землі, зниженням товарності сільськогосподарського виробництва тощо.

Як зазначають О. Онищенко та В. Юрчишин, пострадянська аграрна політика характеризувалася “глибокою сутнісною недосконалістю” і “безкарно-безвідповідальною організацією її здійснення”, в результаті чого “... в аграрному блоці країни сформувався настільки негативний фон, що він, у кінцевому рахунку, став основою всіх невдач, прорахунків і помилок ... зі всіма відповідними цьому наслідками” [3, с. 10].

На жаль, і зараз управлінська ієрархія неспроможна забезпечити оптимальний розподіл ресурсів і їх ефективне використання у т. ч. в агросфері, не пристосована до існу-

вання в умовах швидких змін і соціально-господарських нововведень і т. д., наслідком чого є розкрадання фінансових і матеріальних ресурсів, знищення мотивів до продуктивної діяльності і підприємницької ініціативи, витіснення населення із сільської місцевості і країни взагалі.

Насамкінець відзначимо, що управлінські фактори здатні значною мірою компенсувати слабкі сторони природоресурсного та ін. потенціалу і в той же час можуть відігравати надзвичайно негативну роль у розвитку агропродовольчої сфери і забезпеченні продовольчої безпеки, нівелюючи чи не будь-які ресурсні та інші переваги території.

Екологічні фактори. Як правило, екологічні фактори не відіграють визначальної ролі у розвитку агропродовольчих систем і забезпеченні продовольчої безпеки національного та регіонального рівнів. Але їх ігнорування може суттєво позначитися на якості продовольчої продукції, а отже – і на її конкурентоспроможності, нівелюючи таким чином ресурсні, економічні та інші переваги території.

За умови поступового поширення загальносвітових тенденцій контролю за якістю продуктів харчування (передусім, із боку споживача), вагомість екологічного фактора, швидше за все, буде зростати.

Враховуючи незначні обсяги внесення мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин в українські ґрунти за часів незалежності, наша держава, ймовірно, має певні переваги у плані налагодження виробництва екологічно безпечних продуктів харчування, в т. ч. з метою їх експорту.

Висновки і пропозиції. Таким чином, відзначимо, що в умовах України саме коректна побудова й ефективне застосування ключових інструментів продовольчої політики в рамках дії суб'єктивних факторів впливу на агропродовольчі системи з максимальним використанням відносно сприятливих поки що об'єктивних передумов, здатні призвести до набуття вітчизняною агросферою стану, сумісного з вимогами забезпечення продовольчої безпеки держави.

Список використаних джерел

1. *Альтетмар Г.* Перспективное планирование сельскохозяйственного производства / Г. Альтетмар. – М., 1969. – С. 28-29.
2. *Ильина З. М.* Научные основы продовольственной безопасности / З. М. Ильина. – Минск : ООО “Мисанта”, 2001. – 228 с.
3. *Онищенко О.* Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – № 1. – С. 10.
4. *Система продовольственной безопасности: закономерности формирования и факторы развития* / З. М. Ильина, В. Г. Гусаков, В. И. Бельский и др. ; под ред. З. М. Ильиной. – Минск : Ин-т экономики НАН Беларуси, 2007. – 112 с.